

Hoofdstuk I

Een 'echte' nazi

Het begon allemaal met de leunstoel. De stoel leek meer duidelijkheid te kunnen geven over Griesingers persoonlijke leven, zijn smaak, milieu en gewoonten, dan zijn papieren. In de hoop achter de herkomst te komen, stuurde ik vanuit Florence foto's van de stoel naar kenners. Zij schreven allemaal terug dat hij was geïnspireerd op de stoelen van Michael Thonet, de in Duitsland geboren meubelmaker die in de jaren 1840 ontdekte hoe massief hout kon worden gebogen. De stoelen in diens stijl, gemaakt van met waterdamp gebogen latjes, waren in de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw populair in conservatieve kringen, maar waren in de jaren zestig niet meer in de mode geweest.¹

Een paar maanden na mijn eerste gesprek met Jana, de huidige eigenaresse van de stoel, reisde ik naar Praag om te zien of ik kon ontdekken waar hij ooit was gemaakt en verkocht. Griesinger kon hem vanuit Duitsland hebben meegenomen, maar misschien ook had hij hem pas na aankomst in de stad daar gekocht. Het kon ook zijn dat de stoel uit de boedel van een Joodse familie kwam. Zo'n familie kon in Praag hebben gewoond, maar ook elders in het door de Duitsers bezette West-Europa. Aldaar in beslag genomen meubels konden immers later naar het Oosten zijn vervoerd om de gezinnen van de Duitse overheidsdienaren ter plekke van spullen te voorzien.²

In de bibliotheek van het Museum voor Decoratieve Kunsten in Praag bladerde ik honderden woonbladen uit het Tsjechoslowakije van de jaren dertig door. Allemaal toonden ze de laatste ontwikkelingen op het vlak van de moderne interieurkunst, en op foto's van

Catalogus Emil Gerstel, Praag, p. 14

kamers zag ik stoelen staan die sterk leken op die van Jana. Het dichtste bij kwamen de leunstoelen van de Tsjechisch-Joodse ontwerper Emil Gerstel. Zijn meubelmakerij in Praag, die in 1940 in Duitse handen kwam, maakte duur meubilair in de historiserende stijl waar zijn rijke klandizie van hield. Wie een meubelstuk van Gerstel wilde hebben, moest naar zijn winkel aan het drukke Senovážnéplein, het midden in de Nieuwe Stad gelegen plein met hoge, neo-renaissancistische gebouwen met schuine daken eromheen. Er waren ook goedkopere alternatieven voor mensen die niet het geld of de tijd voor een originele Gerstel hadden. Zijn neo-rococo leunstoelen waren zo gemakkelijk na te maken dat de markt in Praag overspoeld werd met imitaties.³

Op een regenachtige dag in mei ging ik met een stapeltje foto's van de leunstoel in mijn tas naar de Oude Stad van Praag om informatie in te winnen. Het archief van Gerstels bedrijf was in de oorlog grotendeels verwoest en alles wat er nog van over was, verdween toen na de oorlog de particuliere bedrijven werden genationaliseerd.⁴ Ik liep een tiental showrooms en meubelwerkplaatsen af.⁵ De meubelmakers en -verkopers die ik sprak, waren verdeeld over de

vraag of de stoel een originele Gerstel of een imitatie was. 'In de fabrieken in Praag werden honderden stoelen gemaakt die er net zo uitzagen als deze,' zei een antiquair die in de deuropening van haar winkel staand een van de foto's bekeek.

Vandaag kun je makkelijker een originele Gerstel kopen dan toen Griesinger in 1943 in Praag kwam wonen. De antiekwinkels in de stad staan vol met meubels van het merk en je kunt ze voor weinig geld krijgen. Zoals een restaurateur me vertelde worden ze nu te oubollig gevonden. In een van de winkels vond ik twee exact dezelfde stoelen als die van Griesinger. De winkelier vroeg voor het paar 4500 Tsjechische kronen, ofwel zo'n 180 euro. Ik kon het niet laten om met mijn hand over het kussen te strijken om te voelen of er iets in zat. Ik gaf de winkelier, Karel genaamd, een foto van Griesingers leunstoel en vertelde hem dat er onlangs documenten vol hakenkruizen uit de nazitijd in het kussen gevonden waren. Bij het woord 'nazi' liet ik even een pauze vallen om het effect te verhogen. Karel wierp een blik op de foto, nam een trek van zijn sigaret en gaf de foto schouderophalend terug. Iedereen in Praag reageerde zo. Anders dan de stoffeerder in Amsterdam toonde niemand die ik er sprak zich echt verbaasd dat er papieren in een stoel verstopt zaten. 'Dit was verdomme communistisch Tsjechoslowakije,' zoals iemand zei. 'Mensen hadden redenen om dingen te verstoppen. Ik vind dagelijks in meubels verborgen spullen.' Afgezien van bankbiljetten, gooien alle handelaars en restaurateurs de meeste dingen die ze vinden weg. Een meubelmaker vertelde me dat hij in minstens een op de tien banken en stoelen die hij repareert, verborgen brieven of officiële documenten uit de communistische tijd aantreft. Hij leest ze nooit, zei hij ook. Miljoenen potentiële bronnen voor toekomstig historisch onderzoek verdwijnen blijkbaar in de prullenmand. Papieren die door duizenden mensen voor de tijdelijke autoriteiten werden verstopt, worden door Karel en zijn collega's voor altijd opgeruimd.

Tussen 1948 en de val van het communisme in 1989 stond de bevolking van Tsjechoslowakije onder de permanente bewaking van de instellingen van de totalitaire staat, waaronder de geheime dienst, de StB (*Státní bezpečnost*). In die jaren had de StB naast vijftien- tot ze-

ventienduizend personeelsleden ook nog dertigduizend informanten die iedereen moesten aangeven die ze verdachten van anticomunistische activiteiten. Met het oog op alle spionageapparatuur en angst is het niet verwonderlijk dat een heleboel gewone mensen alles verstopten wat henzelf of hun familie in gevaar kon brengen.⁶

Tijdens mijn verblijf in Praag bezocht ik ook archieven om te zien of daar iets over Griesinger te vinden was. Na in het Nationaal Archief van Tsjechië een hele dag microfilms bekeken te hebben, vond ik eindelijk een politiedossier met zijn naam erop. In de oorlog moesten alle nieuwkomers in Praag naam, adres en andere persoonlijke gegevens bij de politie opgeven. Griesinger kwam begin maart 1943 vanuit Stuttgart in Praag aan. Hij was protestants en zijn ouders heetten Adolf en Wally, leerde ik. Dat was echter niet de enige informatie. In zijn paspoorten die in de oorlogsjaren waren uitgegeven – het laatste nog in 1944 – stond dat hij een kinderloze vrijgezel was. Nu kwam aan het licht dat hij wel getrouwd was geweest. In zijn eigen slordige handschrift stond op het registratieformulier van de politie in Praag dat hij gehuwd was met een Gisela Nottebohm.⁷

Wie had hij willen misleiden door die informatie achter te houden? Wat de reden ook geweest moge zijn, Griesingers poging om zijn tijdgenoten om de tuin te leiden werkte zeventig jaar later duidelijk nog steeds. Hij had ook mij maar al te gemakkelijk misleid.

Omdat ik meer documenten boven water wilde halen dan dat ene, ging ik de volgende dag naar het archief van de veiligheidsdienst. Ik had gehoord dat daar de dossiers werden bewaard van Duitsers die onder de Duitse bezetting van het Tsjechische grondgebied in Praag verbleven. Ik hoopte dat de naam Griesinger in bijvoorbeeld een getuigenverklaring van een voormalige dienaar van het Reich zou opduiken. Dan kreeg ik tenminste iets meer zicht op wat hij in zijn jaren in Praag had gedaan. Aangekomen in het archief, dat zetelde in een verwaarloosd art-decogebouw met een donkere, vervuilde gevel, gaf ik het voorblad van Griesingers politiedossier uit het Nationaal Archief aan de archivaris van dienst. Ze zette haar bril af om te lezen wat erop stond en legde het boven op de stapel boeken die op haar bureau lag. Ze vroeg me te wachten in een naar muskus ruikende kamer vol dossierkasten terwijl zij zou kijken of ze iets kon vinden.

In de open kasten tegen de lange muren stonden duizenden dossiers met verschillend gekleurde omslagen. De archivaris kwam terug met een document met daarop een lijst van 'Duitse overheidsambtenaren te Praag'. Een van hen was Griesinger. Bij zijn naam waren maar een paar gegevens getypt. Zijn geboortedatum en -plaats, zijn adres in Praag en zijn beroep van ambtenaar op een Duits ministerie. Het meeste wist ik al van de vondsten in het Nationaal Archief en die in de stoel. Maar de laatste regels bevatten nieuwe informatie. Behalve vage gegevens over zijn werk las ik dat Griesinger lid was van de SS. Hij stond geregistreerd als *Obersturmführer*.⁸

Het spoor van een doodgewoon meubelstuk had me naar een lid gebracht van een van de meest sinistere organisaties uit de vorige eeuw, de Schutzstaffel, afgekort tot SS. Zodra ik die twee letters naast zijn naam zag staan, veranderde het beeld dat ik me van Griesinger had gevormd totaal. Ik had gedacht dat ik op zoek was naar een onopvallende ambtenaar en had zelfs min of meer aangenomen dat hij apolitiek was. Nu zag het er opeens naar uit dat ik een belangrijker iemand op het spoor was. SS'ers, die aan strenge eisen betreffende ras, lengte en gezondheid moesten voldoen en een eed van trouw aan Hitler moesten zweren, worden nog steeds met de meest perverse kanten van het Derde Rijk geassocieerd. Het feit dat Griesinger lid van de SS was geworden, maakte het aannemelijk dat hij het eens was met de hoofdpunten van de nazi-ideologie, waaronder natuurlijk het racisme en antisemitisme. In plaats van het beeld van de beleefde, hoogopgeleide ambtenaar in een mooi, lichtgekleurd pak, ontstond er in mijn hoofd nu een ander beeld van hem, hoe speculatief ook. Ik zag nu een Griesinger voor me die in een intimiderend SS-uniform in de straten van Stuttgart en Praag doodsbanige Joden in elkaar sloeg. En ik voelde scherp de ironie van het feit dat de meest waardevolle papieren van deze SS-man uiteindelijk in de handen van een Britse Jood waren beland.

Ik was aan deze zoektocht begonnen om Veronika te helpen bij het beantwoorden van de vraag hoe Griesingers papieren in haar stoel terecht waren gekomen. Naarmate ik meer informatie over de eigenaar uit Tsjechische bronnen kreeg, nam mijn interesse in de leunstoel af. Al wilde ik het mysterie van de verstopte documenten nog steeds op-

lossen, ik wilde ook meer te weten komen over de SS'er. En niet alleen over zijn bezigheden in Praag, maar ook over wie hij in wezen was, wat hij had gedaan en waarom.

Voordat Veronika me voor het eerst over Griesingers papieren vertelde, had ik me nog nooit diepgaand beziggehouden met de SS. Ik had altijd verondersteld dat SS'ers volledig in dienst waren van hun organisatie en dat die hun hele leven bepaalde. Ze droegen altijd hun zwarte uniform en waren de hele dag bezig met het terroriseren van de bevolking, zo was mijn idee geweest. Maar zoals het leven van Griesinger bewijst, klopt dat idee niet. Als jurist op een ministerie had hij een volledige baan die niets met zijn SS-lidmaatschap te maken had. Later zou ik ontdekken dat dat gold voor tienduizenden artsen, juristen en ambtenaren.

Vlak nadat ik had ontdekt dat Griesinger bij de SS had gezeten, ging ik naar Berlijn om te zien of ik zijn dossier van de organisatie kon vinden. Ik was niet optimistisch gestemd: twee derde van de 1 miljoen dossiers van SS-leden is in de oorlog door geallieerde bommen verwoest. Maar ik moest het zeker weten. De SS-dossiers die er nog zijn, liggen in het Bundesarchiv in de rustige hoofdstedelijke buitenwijk Lichterfelde. Bij het gebouw aangekomen, vroeg ik me in alle ernst af of ik niet veel te veel tijd stopte in een onbekende nazi. Dit was nu al de tweede stad die ik vanwege hem bezocht, en dat terwijl de kans dat ik iets zou vinden nog geen vijftig procent was. De gedachte dat ik het SS-dossier van Griesinger wel zou vinden, was echter te verleidelijk. In het onwaarschijnlijke geval dat er nog papieren waren, kreeg ik misschien wel iets onder ogen dat hij zelf geschreven had, en dichter dan dat kon ik niet komen bij de man die ik alleen kende van een pasfoto en officiële papieren.

Tot mijn opluchting bleek dat Griesingers SS-dossier bewaard was gebleven, en ik mocht het nog inzien ook. De archivariissen schenen geen haast te hebben om het op te halen, maar na lang wachten overhandigden ze mij een dossier waarop geschreven stond: 'Dr. Robert Griesinger, SS-nummer: 161.860.' Het nummer was in gotische cijfers op het voorblad gedrukt. In het dikke dossier zaten tientallen brieven van Griesinger aan Berlijn. Toen ik de brieven, die uit medio

jaren dertig dateerden, begon te lezen, sprak hij voor het eerst tot me. Hij had een rustige, afstandelijke toon, zonder enige emotie. Na de censor en een SS-stafid in Berlijn was ik waarschijnlijk de derde persoon die Griesingers woorden las. Mijn hoop dat dit materiaal zou laten zien wat hij als SS'er had gedaan, kwam niet uit. Het ontmaskerde hem niet als een bureaumoordenaar of bewaker in een concentratiekamp. De documenten gingen alleen over familieaangelegenheden en zijn werk als overheidsambtenaar.

Wat zijn SS-dossier wel aan het licht bracht, was dat hij kinderen had gehad. In een document uit 1941 werden die vermeld. Naast een stiefzoon, Joachim, kind uit het eerste huwelijk van zijn vrouw Gisela, werden er twee dochters genoemd. De oudste, Jutta, was in januari 1937 geboren en de tweede in december 1939. Dat waren de enige gegevens over Jutta en haar jongere zus, die naar ik later ontdekte Barbara heette, in het hele dossier.⁹ Als zij de oorlog hadden overleefd en nog niet overleden waren, dan waren ze nu in de zeventig. Misschien woonden ze nog altijd in Stuttgart. Het dossier bevatte nog meer nieuwe informatie. Voordat Griesinger van de SS toestemming kreeg om met Gisela te trouwen, hadden beiden hun familie-stamboom moeten inleveren als bewijs dat ze van zuiver Arische afkomst waren.

De stamboom van Griesinger leerde dat zijn ouders geen van beiden in Stuttgart waren geboren. Wally, zijn moeder, kwam in 1884 ter wereld in Duisburg, veertig kilometer van de Nederlandse grens, waar haar familie al honderden jaren woonde. De geboorteplaats van Griesingers vader, Adolf, was nog veel verder weg. Hij was niet in Duitsland en zelfs niet in Europa geboren. Adolf zag het levenslicht in 1871 in New Orleans, Louisiana. En veel van zijn voorouders, zo zag ik toen ik hoger in de stamboom kwam, behoorden blijkens hun naam tot Franse adellijke families die al generaties lang in het Amerikaanse Zuiden leefden. Zijn familie was dus niet zo Duits als ik had gedacht. Griesinger had zichtbaar moeite gehad om zijn volledige Amerikaanse stamboom op te stellen. Van een groot aantal voorouders had hij niet alle gegevens en hij kon ook niet alle vereiste documenten overleggen. De geboorteakte van zijn vader en de trouwakte van diens ouders ontbraken bijvoorbeeld. Dat hij ook

zonder die cruciale documenten tot de SS was toegelaten, zaait twijfel over de reputatie van de SS als de organisatie van de Duitse elite met een uiterst streng toelatingsbeleid. Kennelijk was Griesingers eigen verklaring, dat zijn voorouders in New Orleans van het gewenste ras waren geweest, zonder meer geloofd.¹⁰

Hitler huldigde het idee dat alle goede Duitsers zich via hun voorouders, die ooit de Duitse grond hadden bewerkt, verbonden konden voelen met het glorieuze verleden van hun land. De filosofie van *Blut und Boden*, die zei dat de 'inferieure rassen', zoals de Joden, Slaven en Roma, geen band met Duitsland hadden, werd door de nazis met veel tamtam verkondigd. De Amerikaanse achtergrond van Griesinger was strijdig met de opvatting over de Duitse identiteit die in het Derde Rijk heerste. Slechts één tak van zijn familie paste in het idyllische beeld van het landelijke leven. Dat ik deze zeer persoonlijke gegevens in een dossier aantrof dat door een militante paramilitaire organisatie was opgesteld, was een beetje vreemd. Maar het nazisme vond bloedlijnen en de gezondheid van het nageslacht zo belangrijk dat de SS allerlei emotionele, seksuele en familiale eisen stelde aan haar potentiële leden. Hoe stuitend het doel ook, het materiaal dat met het oog op de raciale zuiverheid werd verzameld, lijkt paradoxaal genoeg op andere vormen van genealogisch onderzoek. We kunnen het gebruiken om familiegeschiedenissen te achterhalen.

De ontdekking dat voorouders van Griesinger uit de Verenigde Staten kwamen en dat hij kinderen had, betekende dat de archieven in Berlijn meer vragen opriepen dan ze beantwoordden. Er was niets in te vinden over zijn activiteiten in de oorlog, en ook over zijn dagelijkse bestaan als gewone nazi in Stuttgart onder het Derde Rijk zeiden ze weinig. Voor informatie daarover moest ik elders zijn.

Het Stuttgart waar ik heen ging, leek weinig meer op de stad waarin Griesinger opgroeide. Net als talloze Duitse steden werd het in de oorlog zwaar gebombardeerd door de geallieerden. Bij de 53 luchtbombardementen op de stad werd bijna zestig procent van de gebouwen verwoest en kwamen in totaal 4562 mensen om het leven. Zo vielen er bijvoorbeeld bij de aanval op 12 september 1944 door het

101e eskader van de RAF 957 doden en zestienhonderd gewonden.¹¹ Die nacht was de 18-jarige sergeant David Bernett, mijn grootvader, als Special Duties Operator aan boord van een van de Lancaster bommenwerpers. Toen ik dit onderweg door het stadscentrum aan mijn onderzoeksassistente vertelde, stond ze stil en keek me opeens met een onzekere blik aan. 'Dus jij hebt ook familieleden die anderen pijn hebben aangedaan,' zei ze op scherpe toon. Waar mijn grootvaders missie naar Stuttgart een wezenlijk, maar klein detail in zijn oorlogsverleden was, ligt dat anders voor de bewoners van de stad. Zij leven 75 jaar later nog steeds met de gevolgen van die 7,5 uur durende bommenregen. Als Britse Jood had ik nooit verwacht dat iemand mij met een oorlogstragedie in verband zou brengen.

Bij de komst van de Fransen in april 1945 lag er 4,9 miljoen kubieke meter puin in de stad.¹² Het centrum werd onder burgemeester Arnulf Klett herbouwd. De dertig jaar dat hij het ambt bekleedde, lag zijn prioriteit bij de zo snel mogelijke wederopbouw van de economie, industrie, huisvesting en wegen. De aandacht voor de architectuur kwam er in die jaren bekaaid vanaf, en hij sloeg pleidooien om Stuttgart in zijn oude gotische luister te herstellen, in de wind. Zo werd de verwoeste stad volgebouwd met gebouwen en voetgangerszones van kaal beton die pijn doen aan de ogen.¹³

Om meer zicht te krijgen op het leven van Griesinger spitte ik de eerste paar dagen de archieven door die over de hele regio rond Stuttgart verspreid liggen. Ruim zeventig jaar oude en verbleekte documenten gaven helderheid over zijn overplaatsingen en promoties binnen het ministerie van Binnenlandse Zaken van Württemberg. Ik vond informatie over de studententijd van Griesinger, over zijn salaris en over de functies die hij voor de oorlog op het ministerie had gehad. Uit alle bronnen kwam vooral het beeld tevoorschijn van een serieuze, maar vrij onopvallende ambtenaar die in het nieuwe en nog onbeproeft Derde Rijk carrière wilde maken. Meer dan wat ook kwam uit de archieven naar voren dat de rechtenstudie Griesingers grootste verworvenheid was. Dankzij die studie kwam hij in kringen terecht die anders wellicht buiten zijn bereik waren geweest.

Het onderzoek naar de details betreffende zijn naziverleden verliep minder vlot. Hopend op nog dikkere dossiers keek ik of Griesin-

ger zich na de oorlog had moeten verantwoorden in het kader van de denazificatiecampagne, het uiteindelijk mislukte proces om Duitsland van alle nazisporen te zuiveren. In het Staatsarchiv Ludwigsburg, waar de denazificatiedossiers zich bevinden, liep ik met mijn vinger alle met een G beginnende namen na van personen die na de oorlog waren aangeklaagd. De naam die van het papier sprong, was echter niet Robert, maar Wally Griesinger, zijn moeder. In april 1946 was Wally vanwege haar lidmaatschap van de NS-Frauenschaft, de vrouwenbeweging van de nazipartij, als nazi gekwalificeerd. De naam van haar zoon kon ik nergens vinden. Robert, lid van de nazipartij en SS Obersturmführer, had geen dossier, maar zijn moeder, die geen partijlid was, was wel vervolgd. Ook dat illustreert weer dat familiegeschiedenissen kunnen afwijken van de officiële, op archiefonderzoek gebaseerde verhalen.¹⁴

Het onderzoek naar Griesingers activiteiten bij de SS in Stuttgart verliep ook niet vlot. Er waren nauwelijks SS-archieven met hetzij de persoonlijke dossiers van SS'ers uit Stuttgart, hetzij de dossiers van lokale afdelingen van de organisatie. De archieven werden in de fik gestoken toen de SS-leiders in april 1945 dachten dat het Amerikaanse leger nog een paar dagen nodig had om de stad te bereiken. Zij hadden speciale toegang tot olie en andere brandstoffen om het papierwerk van ruim vijftien jaar te verbranden. Terwijl de bevolking van Stuttgart door Wilhelm Murr, de fanatieke *Gauleiter* van Württemberg, werd opgeroepen om tot het bittere eind door te vechten, gingen de SS-dossiers van Robert Griesinger en zijn naaste kameraden in vlammen op. Daarmee verdwenen ook hun geheimen voor eeuwig. Die actie beperkte zich niet tot Württemberg en het zuidwesten van Duitsland. Zowel in heel Duitsland als in alle bezette gebieden stak het SS-personeel de papieren van de organisatie in de hens zodra er geallieerde troepen aankwamen.¹⁵

Geschreven archiefmateriaal vertelt echter altijd maar een deel van het verhaal. Er waren vast nog meer bronnen, bronnen die de oorlog wel hadden overleefd. Terwijl ik in zijn geboortestad was, hoopte ik iemand te kunnen vinden die Griesinger persoonlijk had gekend. In een opwelling pakte ik het telefoonboek van de stad en begon alle Griesingers te bellen die erin stonden. Soms kreeg ik ie-

mand aan de lijn die zo vriendelijk was om diep na te denken of hij een Robert in de familie had, maar de meesten hingen meteen op in de veronderstelling dat ik een telefonische verkoper was. Toen kwam ik bij de 'J'. Ik belde het eerste nummer, dat van Jochen Griesinger.

'Ik had een oom Robert,' antwoordde de man met een hese stem. 'Hij was de broer van mijn vader. Mag ik vragen waarom u in hem geïnteresseerd bent?' Wat kon ik zeggen? 'Hallo, ik vond de nazipapieren van uw oom in Amsterdam in het kussen van een leunstoel – hebt u tijd voor een kop koffie?' Dat zou belachelijk zijn. 'Ik doe onderzoek naar Duitse juristen in de jaren dertig,' zei ik niet geheel naar waarheid. 'Daarvoor ben ik in Stuttgart, en ik zou u heel graag willen spreken.' Op antwoord wachtend voelde ik dat het zweet me in de handen stond. 'Dat is goed,' zei Jochen, hoorbaar licht geïntrigeerd. 'U kunt morgenmiddag bij me langskomen.' Ik noteerde de gegevens en hing op. Het was hetzelfde adres als waar Griesinger als vrijgezel had gewoond. Ik zou zijn neef ontmoeten.

Het huis stond op een heuvel in het zuiden van de stad. Vlak voor twaalf uur liep ik de straat in, langs de grote voortuinen van indrukwekkende huizen en villa's uit de jaren twintig, die net als in de omliggende straten ver van elkaar af stonden. Het huis van drie verdiepingen van de familie Griesinger was een van de grootste van allemaal. De muren waren licht perzik geschilderd en de vele ramen hadden houten luiken. Bij de voordeur hing de Duitse vlag uit en voor het buitenportaal stonden vier grijze klassieke zuilen, een stijlelement dat nergens anders in de buurt te zien was en bijgevolg een misplaatste indruk maakte. De tuin was afgesloten met een poort waarin een grote, zwartmetalen G was aangebracht. Ik drukte op de bel. Ik vroeg me zenuwachtig af hoe Jochen op mijn belangstelling voor zijn familie zou reageren. Misschien waren de dochters van Griesinger er ook; Jochen kon zijn nichten over mijn telefoontje verteld hebben. De poort ging open en ik beklom de trap die door de voortuin omhoogliep. Ik was me ervan bewust dat ik voor het eerst letterlijk in de voetstappen van Griesinger trad.

Jochen stond me rechttop voor een van de zuilen voor het huis op